

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸਰੋਕਾਰ

ਡਾ. ਸੋਨਦੀਪ ਮੋਗਾ

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਤੇ ਮੁਖੀ

ਸੰਨੀ ਓਬਰਾਏ ਵਿਵੇਕ ਸਦਨ:

ਐਡਵਾਂਸ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ ਸੋਸ਼ਲ ਸਾਇੰਸਜ਼

ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਜਾਬ

ਮਨੁੱਖੀ ਮਨੋ-ਬੋਧ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਸਰੰਚਨਾ ਹੈ। ਸਮੁੱਚੀਆਂ ਪੂਰਬੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਕਲਪਨਾਵਾਂ ਨੇ ਇਸੇ ਮਨੋ-ਬੋਧ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਅਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਮਨੋ-ਬੋਧ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਵਿਧਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ, ਮਾਨਵ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਗਿਆਨਵਾਦ ਵਿੱਚੋਂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹੈ ਜੋ ਮਨੋਬਿਰਤੀਆਂ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰ ਮਾਨਵ ਵਤੀਰੇ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਸੈਲੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਚੇਤਨ ਅਤੇ ਅਵਚੇਤਨ ਮਨੋਚੇਤਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਵੀ ਵਾਚਦਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ 'ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਵਿਧੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਧਾਰਮਕ ਵਤੀਰੇ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਹਿਤ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਅਸਲ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਮਾਨਸਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਝਾਤੀ ਪਾਉਣ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੰਤਵਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀ ਦੇ ਕਾਰਜ-ਖੇਤਰ ਦਾ ਧੁਰਾ ਹੈ। ਕਿਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਬਣਤਰ ਵਿਅਕਤੀ ਪਾਸੋਂ ਅਰਦਾਸ ਜਾਂ ਹੋ ਧਾਰਮਕ ਕਰਮ ਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ? ਕਿਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਮਨੋ-ਬਿਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਦਵੰਦ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਬੋਧਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਧਰਮ ਦੀ ਮਰਿਆਦਾ ਤੋਂ ਨਾਬਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਭਾਵੁਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਅਦਿੱਖ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਡਰ ਤੋਂ ਜਾਂ ਲਾਲਸਾ-ਵਸ ਜਾਂ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਧਾਰਮਿਕ

ਮਰਿਆਦਾ ਨਿਭਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਵਿੱਚ ਉਲਝਣ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ? ਧਰਮ ਦਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਇਸੇ ਵਿਧੀ ਦੀ ਉਪਜ ਤੇ ਦੇਣ ਹੈ।¹

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸੋਮਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿਵਿਰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਆਧਾਰਿਤ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚਕਾਰ ਕੜੀਦਾਰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਸਾਰੇ ਹੀ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਧਿਐਨ ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਅਧਾਰ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਇਸ ਵੱਲ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਿਵੇਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕਿਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਕੇਂਦਰਿਤ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਸੁਭ ਅਮਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵਟਾ ਕੇ ਚੰਗਾ ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਸਿਰਜ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇੱਕ ਮਾਗਰੀ ਪਹੁੰਚ ਦਰਸਾਈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਧੁਰਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਸਹੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਜਾਚ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਆਵੇ ਇਸ ਲਈ ਬਿਬੇਕਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਦਿੱਤਾ। ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੀ ਚੰਚਲਤਾ ਬਿਆਨ ਕਰਕੇ ਉਹ ਇਸ ਮਨ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਤੇ ਹੀ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਲੱਖਣ ਵਿਧੀ ਦਰਸਾਈ ਜੋ ਸਿਰਫ ਇਕਾਗਰਤਾ, ਸ਼ੂਨ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਅਕਹਿ ਅਨੰਦ ਅਵਸਥਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਰੀਰਕ ਸਾਧਨਾ ਤੇ ਕਠਿਨਾਈ ਨੂੰ ਵੇਰਵਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਮਸ਼ੀਲਤਾ ਤੇ ਮਿਹਨਤ ਅਜਿਹੀ ਸਾਧਨਾ ਹੈ ਜੋ ਸਹਿਜ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਪਰਵਰਤਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਅਨੰਦ ਵਿਸਮਾਦ ਤੱਕ ਵਿਸਤਾਰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਰਵਉੱਚਤਾ ਤੇ ਸਰਬਸ਼ਕਤੀਮਾਨਤਾ ਹੀ ਇਸ ਮਨੋਕੇਂਦਰਿਤ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰਿਕ ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਡਬਲਿਊ. ਐਚ. ਮੈਕਲੇਡ (W.H.Mcleod) ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

For Guru Nanak the meaning and purpose of Human existence centres in the divine existence of Enternal one, He who creates, sustains and destroys. He who having created reveals himself in his creation. He who by his grace communicates to man the way of Salvation. Set over against this Sovereign Master is man who in his unregenerate condition manifests a corrupt nature cutting him off from the divinely proffered way of

Salvation, deluted by the transitory attractions of this world and the creature of evil impulses. He lives a life which binds him more firmly to the wheel of transmigration and condemns him to an endless cycle of death and rebirth.²

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਇਸ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਉੱਤੇ ਚੇਤਨ ਤੱਤ ਦੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਜੀਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਰਦਾਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਦੇ ਉੱਤਮ ਮਾਨਸਿਕ ਗੁਣ ਇਸ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਲਾਹੇਵੰਦ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਮੌਤ ਤੋਂ ਭੈਅਭੀਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਜਨਮ-ਮਰਨ ਦਾ ਚੱਕਰ ਮਾਇਆ ਜਾਲ ਵਿੱਚ ਫਸਾ ਕੇ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮਨੋਬਿਰਤੀਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰਿਕ ਵਿਕਾਰਾਂ ਵੱਲ ਧਕੇਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਡਰ ਵਰਗੀ ਮਨੋਬਿਰਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਸਿੱਖ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਕਾਰਾਤਮਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿੱਚ ਜੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਰਬਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਦਾ ਡਰ ਬੈਠ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਸੁਭ ਕਰਮਾਂ ਵੱਲ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇਸ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਦੁਆਰਾ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਜੁੜ ਕੇ ਭੈ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਫੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਮਨੁੱਖ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਡੋਲ ਅਤੇ ਨਿਰਭਉ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:

ਭੈ ਵਿਚੁ ਨਿਰਭਉ ਪਾਇਆ ਤਾ ਸਹਿਜ ਕੇ ਘਰਿ ਆਇਆ॥³

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਮਨੋ-ਸਹਿਜ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪਾਉਣ ਲਈ ਵਿਧੀ ਵਿਧਾਨ ਵੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਕਰਦਿਆਂ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੁਣਦਿਆਂ ਮੰਨਦਿਆਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਭੈ ਮਨ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਰਬਸ਼ਕਤੀਮਾਨਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਵਾਉਂਦਿਆਂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਭੈ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਵਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਨਾਲ ਸੰਬਧਿਤ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਅਰਦਾਸ ਵੀ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਨੂੰ ਮਨ ਦੀਆਂ ਨਿਵਾਣਾਂ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕ ਕੇ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕਤਾ ਵੱਲ ਪ੍ਰੇਰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਜੇਕਰ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਵੀ ਢਿੱਲਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਸ਼ੈਤਾਨ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜੇ ਕਾਬੂ ਵਿੱਚ ਕਰਕੇ ਧਿਆਨ ਇਕਾਗਰ ਕੀਤਾ

ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਉਦਾਤ ਅਤੇ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਵਾਲਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਤਾਲਿਬ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਮਨ ਦਾ ਅਧਿਆਤਮਕ ਉੱਚਤਾ ਵਾਲਾ ਹੋਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਮਨੁੱਖੀ ਨੇਮ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ;

□“It is a condition of spiritual life. It is the first initial step where by the soul is prepared pursue the Absolute the awakened conscience the realization of the presence of God everywhere, so that man may not consider himself ever free from moral responsibility. It is what in the context of moral life is called Duty.... In the mind of man. It is the the divine urge issuing in good action; for its neglect and absorption in evil and ignorance brings retribution in the form of continuing transmigration.”⁴

ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਦਾ ਪੰਥ ਮਨ ਦੀ ਪੈੜ ਨਾਲ ਆਤਮ-ਗਿਆਨ ਮਾਰਗੀ ਦਿਸ਼ਾ ਅਨੁਸਾਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਤਮ-ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤੋਂ ਅਗਲੇਰੀ ਅਵਸਥਾ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ, ਜੀਵਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਖੋਜ ਆਪੇ ਦੀ ਪਛਾਣ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ਆਤਮ ਗਿਆਨ ਫਲ ਤੱਕ ਬਿਆਨ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਮਨ, ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਮਤੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਦੇ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਹੋ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਅਪੜਦਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਸਰ ਤੇ ਸੁਹਾਣਾ ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮਨੇ ਵੇਗਾਂ ਨੂੰ ਕਰਮ ਰਾਹੀਂ ਸਾਧਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ, ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਨੀਂਹ ਉਹ ਕਰਮਸ਼ੀਲਤਾ ਤੇ ਸੇਵਾ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਨੈਤਿਕ ਮਨ ਦੀ ਘਾੜਤ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਨਿਤਾ-ਪ੍ਰਤੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਜੇ ਕਿਰਤ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸੁਭ ਘਾਲ ਕਮਾਈ ਉਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਵਿਕਾਰਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਘਾਲਣਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਮਨਫੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਮਨੁੱਖੀ ਮਾਨਸਿਕ ਗੁੰਝਲਾਂ ਲਈ ਰੂਹਾਨੀ ਐਸ਼ਯ ਅਤੇ ਸਮਾਧਾਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਵਜੀਰ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ; “ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਵਨਾ ਅਕਸਰ ਉਸ ਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਤੇ ਖਾਨਦਾਨੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦੀ ਉਪਜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਅਪਨਾਏ ਜਾਣ ਵਿੱਚ ਵਿਵੇਕ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਚਾਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਪੱਕੀ ਉਮਰ ਨਾਲ ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਦਾਨਾਮਈ ਸੂਝ-ਬੂਝ ਵਧਦੀ ਹੈ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਆਪਾ-ਪਸਾਰ ਜਾਂ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵੱਲ ਵਸਤੂ-ਪਰਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ, ਜਾਂ ਬੇ-ਲਾਗਤਾ ਦਾ ਰਵੱਈਆ, ਪਲੂਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤੀਸਰੇ ਉਸ ਦੀ ਆਤਮ-ਏਕਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਬਲਵਾਨ ਹੁੰਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਮੁਰਾਦ ਹੈ ਵਿਅਕਤੀ ਅਜਿਹਾ ਜੀਵਨ-ਦਰਸ਼ਨ ਅਪਨਾਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਾਰੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਇੱਕਸੁਰਤਾ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਬਲ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਤਿੰਨ ਗੁਣ ਬੌਧਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਾਲੇ ਗੁਣ ਹਨ, ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈ ਧਰਮ ਭਾਵਨਾ ਏਨੀ ਕੱਟੜ-ਪੱਥੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ ਜਿੰਨੀ ਮਨੁੱਖਵਾਦੀ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਈ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਅਜਿਹੀ ਬਿਰਤੀ ਵਿਸ਼ਵ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਾਲੀ ਬਿਰਤੀ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਜਗਤ ਦਾ ਕੇਂਦਰ-ਬਿੰਦੂ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਖਿਆਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਧਾਰਮਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਐਸੀ ਵਿਸ਼ਵ ਚੇਤਨਾ ਜਾਂ ਸੋਝੀ 'ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ' ਦਾ ਦਰਜਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ।”⁵

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਹੱਸਮਈ ਮਨੋਬਿਰਤੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕਰਮਕਾਡਾਂ ਰਾਹੀਂ ਨਹੀਂ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਸਗੋਂ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਰਾਹੀਂ ਹਸਦਿਆਂ-ਖੇਡਦਿਆਂ, ਖਾਂਦਿਆਂ-ਪੀਂਦਿਆਂ ਜੀਵਨ ਜੀਉਂਦਿਆਂ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂ ਕਿ ਗਿਆਨ ਦਾ ਕਰਤੱਵ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਰੂਹਾਨੀ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ 'ਸ਼ਬਦ ਸੁਰਤਿ' ਦੇ ਮਾਰਗ ਤੇ ਪੱਕਾ ਹੋ ਅਨੁਮਾਨਸ਼ੀਲ ਤੇ ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੁਣਨ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਵਿਚਰਨ ਵਾਲੇ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਰਮ, ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਤਿੰਨਾਂ ਪੱਖਾਂ

ਦਾ ਸਾਂਝੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਸ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀ ਇਕਸੁਰਤਾ ਵਿੱਚ ਉਪਯੋਗੀ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਅਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਪੰਜ ਪੱਧਰਾਂ ਤੇ ਲੜੀਵਾਰ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰਿਆ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਜਪੁਜੀ' ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਪੰਜ ਖੰਡਾਂ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਤਮਕ ਮਨੋ ਮੰਡਲ ਅਤੇ ਮੰਜ਼ਿਲਾਂ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਆਖਿਆਕ੍ਰਿਤਗ ਇਹ ਪੰਜ ਮਨੋ ਪੱਧਰ ਹਨ; ਪੰਜ ਖੰਡ: ਧਰਮ ਖੰਡ, ਗਿਆਨ ਖੰਡ, ਸਰਮ ਖੰਡ, ਕਰਮ ਖੰਡ ਅਤੇ ਸਚਖੰਡ। ਧਰਮ ਖੰਡ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਦੀ ਉਚੇਰੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਨਿਤਾਪ੍ਰਤੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਨੇਮ-ਧਰਮ ਅਪਣਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਚੰਗੇ ਮੰਦੇ ਕਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਵਿਵੇਕ ਪਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਸਹਿਤ ਮਨੁੱਖ ਅਗਲੇਰੀ ਮਾਨਸਿਕ ਅਵਸਥਾ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਗਿਆਨ ਖੰਡ ਕਹਿਲਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਖੰਡ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਸੱਚ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਕਿੰਨੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਰੰਚਨਾ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ, ਖਾਣੀਆਂ, ਪਾਣੀ, ਅਗਨੀ, ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਵਿਸ਼ਵ, ਸ਼ਿਵ, ਚੰਦ, ਤਾਰੇ, ਸੂਰਜ, ਗਲੈਕਸੀਆਂ, ਸਿੱਧੀਆਂ, ਰਿੱਧੀਆਂ, ਨਾਥ, ਬੁੱਧ, ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤੇ, ਸ਼ੈਤਾਨ, ਰਤਨ, ਜਵਾਹਰ ਮਾਣਕ, ਕਿੰਨੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ, ਗ੍ਰੰਥ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਆਦਿਕ ਸਰੂਪਾਂ ਦਾ ਬਖਿਆਨ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਿਆਂ ਹੀ ਉਸ ਅੰਦਰ ਘਮੰਡ, ਮਾਇਆ, ਲਾਲਸਾ ਤੁਛ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਪਾਵਨ ਹੋ ਕੇ 'ਸਰਮ ਖੰਡ' ਵੱਲ ਪ੍ਰਸਥਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਪਾਵਨ ਮਾਨਸਿਕ ਦਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਵਿਗਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸੇ ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਅਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਕਰਮ ਖੰਡ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁੰਦਰ ਕਰਮਾਂ ਵਾਲਾ ਇਨਸਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਕਰਮ ਸੁਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਦੂਸਰਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਹਿਰਦ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਆਪਣੇ ਆਪੇ ਵਿੱਚ ਭੈਅ ਰਹਿਤ, ਗਿਆਨਵਾਨ, ਆਦਰਸ਼ ਮਨੁੱਖ ਵਾਂਗ ਵਿਚਰਨ ਲਗਦਾ ਹੈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦੀ ਸੱਚਖੰਡ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਆਸਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੋ

ਅਵਸਥਾ ਹੀ ਸੁਨ, ਆਨੰਦ ਤੇ ਵਿਸਮਾਦ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਹੀ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਨੇ ਸਰਵੋਤਮ ਮਨੇ ਅਵਸਥਾ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹਨ:

“Guru Nanak Dev ji's moral and Spiritual interpretation of the five plans remind us of journey and goal of the seeker a human. In order to rise from the plan of pirty to plane of truth, the seeker has to seek knowledge and make efforts to obtain the Grace of the Lord.”⁶

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਸਹਿਜ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਸਹਿਜ ਉਹ ਹਾਲਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਹਰਖ-ਸੋਗ, ਦੁੱਖ-ਸੁੱਖ, ਸਨੇਹ-ਵਿਰੋਧ, ਉਸਤਤਿ-ਨਿੰਦਾ ਅਰਥਾਤ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੀ ਦਵੰਦ ਖਤਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਇਹ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਤੁਲਿਤ ਅਵਸਥਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸਚਖੰਡ ਮਨੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪੱਧਰ ਹੈ ਇਹ ਕੋਈ ਆਗਮਨਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। “ਖੰਡਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮਨੋਰਥ ਤਾਂ ਹਰੀ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਰਾਹ ਵਿਖਾਉਣਾ ਹੀ ਸੀ ਪਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਪਉੜੀਆਂ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਇਉਂ ਬਣਾਈ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ ਇੱਕ ਨਵੇਕਲੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਉੱਘੜ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਅੰਦਰ ਕਰਮ, ਗਿਆਨ ਤੇ ਭਗਤੀ ਹਰੀ ਦੀ ਪਰਾਪਤੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਅੱਡ-ਅੱਡ ਸਾਧਨ ਮਿਥੇ ਗਏ ਸਨ। ਕਈ ਨਿਰੇ ਕਰਮਾਂ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ, ਕਈਆਂ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਹੀ ਸਭ ਕੁਝ ਸਮਝ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਕਈ ਹੋਰਨਾਂ ਨੇ ਕੇਵਲ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸੀ ਕਿ ਭਗਤੀ ਭਾਵੇਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਤੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੁਖ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹਾਨ ਹੈ ਪਰ ਦੂਜੇ ਦੇ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਬਣਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਅਰਥਾਤ ਤਿੰਨੇ ਹੀ ਰਲ ਕੇ ਚਲਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਦੀ ਵੀ ਥੁੜ੍ਹ ਸਾਰੀ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨੂੰ ਅਧੂਰਾ ਕਰ ਕੇ ਰੱਖ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੇ ਤਿੰਨ ਅੰਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਇਰਾਦਾ, ਦਿਮਾਗ ਤੇ ਜਜ਼ਬਾ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਕਰਮਾਂ, ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”⁷ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਨੋ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਨੈਤਿਕ ਉਸਾਰੀ ਨਾਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ

'ਜਪੁਜੀ' ਦੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੀ ਬੌਧਿਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾਵਾਨਤਾ ਦੀ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁੰਦਰ ਮਿਸਾਲ ਹਨ।

ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਗੁੰਝਲਾਂ ਵਿੱਚ ਫਸ ਕੇ ਮਨੋਰੋਗੀ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਆਤਮ ਜੀਵਨ ਵਲੋਂ ਮੂੰਹ ਮੋੜਨਾ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਨਾਸ਼ਤਾ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅੱਜ ਦਾ ਮਹਾਮਾਨਵ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਸਹਿਤ ਬੇਸ਼ਕ ਉੱਨਤੀ ਦੀਆਂ ਮੰਜ਼ਿਲਾਂ ਪਾਰ ਕਰ ਗਿਆ ਪਰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਮੰਜ਼ਿਲਾਂ ਤੋਂ ਪੱਛੜ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਨਿਡਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦਾ ਭਾਗੀ ਹੋ ਕੇ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੀ ਬੇਲੋੜੀ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਮੂਲ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਵਿਸਾਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨੀ ਪਹੁੰਚ ਮੰਨਦੀ ਹੈ ਕਿ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਜੀਵ ਨਿਰਾ ਸਰੀਰ ਨਹੀਂ ਹੈ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਉਹ ਆਤਮਕ ਹੋਂਦ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਹ ਸਰੀਰ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਇੰਦਰੇ ਅਕਲ ਤੇ ਦਿਮਾਗ, ਮਨ, ਇਰਾਦੇ ਤੇ ਜਜ਼ਬੇ ਕੇਵਲ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਭੁੱਖਿਆਂ ਰੱਖ ਕੇ ਉਹ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿਊਂਦਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਸਰੀਰ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਸਭ ਹਥਿਆਰ ਵਸੀਲੇ ਨਾਸ਼ਵੰਤ ਹਨ ਕੇਵਲ ਆਤਮਾ ਹੀ ਥਿਰ ਹੈ ਸਦੀਵੀ ਹੈ। ਇਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਾਂਗ ਅਬਿਨਾਸੀ ਹੈ। ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਦੁਖ ਕਸ਼ਟ ਮੁੱਕ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਆਤਮਾ ਦਾ ਅਧਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਸੱਚ, ਪਿਆਰ, ਪਵਿੱਤਰਤਾ, ਸੰਤੋਖ, ਦਇਆ, ਨਿਮਰਤਾ, ਮਿਠਾਸ, ਧੀਰਜ ਆਦਿ ਉਪਜਦੇ ਹਨ। ਝੂਠ ਤੇ ਪਾਪ ਦਾ ਜੀਵਨ ਗ਼ੈਰ-ਕੁਦਰਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਆਤਮ-ਮੰਡਲ ਜੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਆਤਮਾ ਦੇ ਅੰਦਰ ਆਤਮ-ਜੀਵਨ ਦੀ ਤੜਪ ਹੈ ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਉਹ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਮਾਰਗ 'ਤੇ ਤੁਰਦਾ ਹੈ। ਪਦਾਰਥਵਾਦ ਦੇ ਕੇੜ ਤਜ਼ਰਬੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਜੀਵਨ ਵੱਲ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਦਾਰਥਕ ਉੱਨਤੀ ਤੋਂ ਨਿਖੇੜਿਆ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇੱਕ ਵਿਲੱਖਣ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਪਦਾਰਥਕ ਤਰੱਕੀ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਰਾਹੀਂ ਆਤਮਕ ਮੰਡਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਮਨੋ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਵਸੀਲਾ ਕਿਰਤ ਹੀ ਰੱਖਿਆ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਤੇ

ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਦੇਵਾਂ ਬਿਰਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸੰਤੁਲਨ ਰੱਖ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਵਜੀਰ ਸਿੰਘ, ਧਰਮ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪੱਖ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1991, ਪੰਨਾ- 18.
2. W.H. Mcleod, Guru Nanak And The SiKh Religion, Oxford University Press, London, 1968, p.150.
3. ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਸੋਰਠਿ ਮਹਲਾ ੧, ਅੰਗ 599.
4. Gurbachan Singh Talib, Guru Nanak: His Personality And Vision, Guru Das Kapur & Sons Pvt.Ltd, Delhi, 1969, p. 85.
5. ਵਜੀਰ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਿਧਾਂਤ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1969, ਪੰਨਾ 85.
6. Surinder Singh Kohli, Philosophy of Guru Nanak, Publication Buerou, Panjab University Chandigarh, 1969, p, 178, 174.
7. ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ, ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ (ਪੰਨਾ ਵਿਆਖਿਆ ਸਹਿਤ) ਭਗਤ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਪਿੰਗਲਵਾੜਾ ਸੋਸਾਇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪੰਨਾ 227.